

Szabó Péter

TELEKI és WERTH

A KORMÁNYFŐ ÉS A VEZÉRKAR FŐNÖKÉNEK ELLENTÉTÉ

Teleki 1939. február 22-én elmondott programbeszédében kihangsúlyozta: „A magyar külpolitika legfőbb célkitűzése a nemzet életfolyamának biztosítása és jogos követeléseinek megvalósítása békés eszközökkel.” Az ország külkapcsolatai tekintetében ugyan a Berlin–Róma tengelyre kívánt támaszkodni, de semmiféle elkötelezettséget, függőséget nem akart a két ország irányában felvállalni. Az önerőből megvalósítandó területi revízió elkötelezettje volt. Határozottan kiállt a Lengyelországhoz fűződő hagyományosan jó kapcsolat fenntartása mellett, és szorgalmazta a szomszédos államokkal való megegyezést is. E külpolitikai célkitűzéseit – a helyzetek hozta kisebb módosítások kivételével – lényegében egész miniszterelnöksége alatt igyekezett megvalósítani. A honvédelmi vezetéssel azonban meggyúlt a baja, a kormányzói támaszt és bizalmat élvező honvédelmi miniszter és a Honvéd Vezérkar főnöke ugyanis sajátos öntörvényűséggel értelmezte hatáskörét és kötelességét.

A magyar politikai és katonai vezetés összhangja és együttműködése a fontos bel- és külpolitikai célok elérése érdekében az első és a második világháború időszaka alatt is csak kis részben valósult meg. A legjelentősebb és feloldhatatlan nézetkülönbségek a második Teleki-kormány alatt, 1939 februárja és 1941 áprilisa között történtek a felszínre.

A KÁRPÁTALJAI HADMŰVELETEK

Az 1938. szeptember 29-i hatállyal a Honvéd Vezérkar főnökévé kinevezett Werth Henrik gyalogsági tábornok hatásköre és kötelessége eredetileg a honvédség háborús alkalmazására, illetve az arra történő felkészítésére terjedt ki. Mivel közvetlenül a kormányzó rendelkezett felette, illetve közvetlen előadási joga is volt nála, abban bízott, hogy Horthyt kellő érveléssel – akár a politikusokkal szemben is – megnyerheti törekvéseinek. Különleges helyzetéből kifolyólag felhatalmazva érezte magát a királyi haderő ügyeit illető bel- és külföldi tárgyalásokra, kapcsolatok önálló létrehozására, sőt szóbeli megállapodásokra is.

Teleki és Werth első nézetkülönbsége Kárpátalja nagyobbik részének birtokbavétele kapcsán adódott. Jóllehet a magyar lakosság aránya a kárpátaljai területen mindössze 10%-ot tett ki, Teleki úgy vélte, e visszavenni kívánt történelmi országrésznek – ásványkincsei, hegy- és vízrajzi adottságai miatt és stratégiai helyzete (Lengyel–magyar közös határ) okán – kulcs szerepe lehet a magyar külpolitikában. A kormány 1939. évi külpolitikai törekvései középpontjába ezért a németek támogatólagos jóindulatának megnyerését állította, azt remélve, hogy hozzájárulásukkal megtörténhet Kárpátalja birtokbavétele. A német politikai és katonai vezetés eleinte minden egyoldalú fegyveres akciótól óva intette a magyar kormányt. Sztójay Döme berlini követ jelentései és félhivatalos német megnyilvánulások nyomán azonban a magyar politikai és katonai vezetés arra a következtetésre jutott, hogy a csehszlovák kérdés bármikor kiéleződhet, és készen kell állni a cselekvésre.

Werth számára érthetetlen volt, hogy a kormány mindezen hírek, jelentések és következtetések okán miért nem rendeli el a szükséges katonai előkészületeket. Javasolta Telekinek a len-

gyel szabads csapatokkal való szorosabb együttműködést, továbbá egy olyan, tényleges tisztékéből és legénységéből álló illegális alakulat felállítását, amely – mozgósítás és a külföld figyelmének felkeltése nélkül – bármikor készen állhat Kárpátalja meglepetésszerű birtokbavételére. Teleki e javaslatot megvalósíthatatlannak ítélte, és a csehszlovák helyzet március 10-től felgyorsuló változása ellenére későn határozta el magát a cselekvésre.

Ilyen előzmények után Hitler március 13-i üzenete, hogy a magyar kormány szabad kezet kap Kárpátalja elfoglalására, készületlenül érte a honvédséget. Az általános lelkesedés közepette Werthnek határozott fenntartásai voltak a tekintetben, hogy a honvédség sebtében és részlegesen mozgósított alakulatai a rendelkezésre álló rövid idő alatt elérik-e a menetkészültséget, és számolt némi cseh ellenállással is.

A politikai vezetés, élén Teleki Pál miniszterelnökkel és Csáky István külügyminiszterrel, nem osztotta a Honvéd Vezérkar főnökének aggodalmát. Attól tartottak, ha nem cselekszenek azonnal, az ukránok kieszközlik Hitler-nél az önálló Kárpát-Ukrajna megalakítását. Mindezek mellett – a katonai vezetéssel együtt – bizonytalanok voltak abban, hogy a bekövetkező kárpátaljai eseményekre Románia hogyan fog reagálni. Werth Henrik gyalogsági tábornok nem kis aggodalommal adta ki parancsát a hathetes kiképzésben részesített sorállományú honvédalakulatok azonnali felvonulására a keleti határra.

A honvédség 1939. március 15. és 18. közötti kárpátaljai hadművelete és a március 23. és 28. közötti határkiigazító „magyar–szlovák kis háború” katonai szempontból kockázatos vállalkozás volt. Sikere a szerencsének és a csapatok teljesítményének köszönhető. A kormány és a katonai vezetés összhangjának teljes hiányát tapasztaló Werth nem ok nélkül szólította fel Telekit: *„Kérem jövőbeni politikai célkitűzéseit oly időben velem közölni, hogy a katonai előkészületek tervszerűen és megbízhatóan részemről megtehetőek legyenek.”*

A kormány politikáját is befolyásolni szándékozó Werth fellépése meglepte Telekit, számára az volt a természetes, hogy a honvédelmi ügyeket a kormányban a honvédelmi miniszter képviseli, s általa juthat el hozzá a honvédség felső vezetésének véleménye, kívánsága és kritikája. Ez a helyzet és

viszony azonban a későbbi időszakban sem változott, ráadásul Werth számos hívet szerzett magának a németorientált külpolitikát és elkötelezettséget elvető, illetve a katonai vezetés politikai befolyását mérsékelni kívánó Telekivel szemben.

A FEGYVERES SEMLEGESSÉG KÉRDÉSE

A miniszterelnöknek és körének fegyveres semlegességi politikai elmélete nemcsak a különböző szélsőjobboldali politikai csoportok, hanem a Honvéd Vezérkar főnöke számára sem volt elfogadható. Werth nem tudta elképzelni, hogy ha térségünkben háború alakulna ki, melyben a szomszédaink részt vennének, semlegességünket a békekötéskor területekkel jutalmaznák. ☞ úgy vélte, a bekövetkezendő háborúban részt kell vennünk, minden bizonnyal a németek oldalán, támogatottság nélküli, önálló, fegyveres fellépésre a honvédség optimális felfegyverkezése esetében sem lehet képes.

1939 második felétől a magyar politikai és a katonai vezetés több ízben kereste az alkalmat Románia magyarlakta területeinek visszaszerzésére, jóllehet e revíziós törekvés megvalósításában álláspontjuk gyökeresen különbözött. Elképzelése realizálásához mindkét fél a kedvező alkalmat várta, mely Németország 1939. évi aktivizálódásakor el is érkezett.

Az első lehetőség a második világháború kezdetét jelentő német–lengyel konfliktus kiéleződésekor adódott. A politikai és katonai vezetés egyaránt úgy vélte, hogy a lengyelekkel szövetséges Románia valószínűleg mozgósítja hadseregét, ami ürügyül szolgálhat majd a magyar honvédség ellenlépésére. A román erők lekötése közvetett úton támogathatja a tervezett lengyelországi német hadműveletet, s a Honvéd Vezérkar főnökének értelmezése szerint alkalmat kínálhat arra is, hogy a mozgósított magyar csapatok egy önálló vagy a német hadsereggel összehangolt vállalkozás során benyomuljanak Erdélybe. Mivel a két kisebb ország szövetségét Németország a közöttük fennálló feszültség fenntartásával, illetve annak kihasználásával látta biztosítottnak, a magyar–román háború kirobbanását – ígéretes és zsarolások révén – a második világháború szinte teljes időszakában megakadályozta.

A magyar politikai és katonai vezetés álláspontja az erdélyi revízió kérdésében a háború kirobbanásával fenyegető helyzetben egyre határozottabban eltávolodott egymástól. Mivel a németek és a nyugati hatalmak közötti összecsapás elkerülhetetlennek látszott, Teleki Pál az eddiginél is óvatosabban igyekezett fenntartani Magyarország semlegességét. Külpolitikai céljaihoz a német túlsúlytól tartó olasz szövetséges támogatását próbálta megnyerni, és az erdélyi revízió önerőből történő megvalósítása érdekében erőteljesebb katonai felkészülést szorgalmazott.

A Honvéd Vezérkar főnöke kezdetől fogva nem értett egyet a miniszterelnök álláspontjával, politikájával. Több esetben a kínáló lehetőségek elszaasztása miatt támadta kormányát. Minden lehetőséget kész volt kihasználni Erdély visszaszerzéséért, akár a szovjet csapatokkal közös hadműveletet is Románia ellen. 1939. december 12-én kelt memorandumában a besszarábiai terület hovatartozása miatt feszültté vált szovjet–román viszony kiéleződésére számítva azt javasolta, hogy a román hadsereg lekötöttsége esetén a honvédség vegye birtokba egész Erdélyt.

Werth Henrik javaslata nem találkozott a kormány álláspontjával, amely csak Románia katonai és politikai összeomlása s a magyar kisebbség helyzetének teljes ellehetetlenülése esetén látott lehetőséget a beavatkozásra. Werth egyrészt a németekkel történő együttműködésre, másrészt a nyugati hatalmakkal szerinte még mindig szoros kapcsolatokat ápoló román politikára építette revíziós terveit. Meg volt győződve arról, hogy a nyugaton meginduló német hadművelet német–román konfliktust indukálhat, melynek kiaknázása Magyarország számára elengedhetetlen. Csakhogy a román politika kezdeti kétkulacos vonalvezetését egyre inkább a tengelyhatalmakkal való szorosabb együttműködés váltotta fel.

Telekit aggasztotta, hogy a kormány célkitűzéseitől egyre inkább eltérő katonapolitikai vonal van kialakulóban. Tartott attól, hogy a katonai vezetés a radikalizálódó szélsőjobboldalt felbátorítja ellene, s ez a konfliktus a szemben álló szomszédos országok számára támadási felületet nyújt, rontva a revíziós esélyeket. Viszont az 1939. évi események kapcsán azt is tapasztalta, hogy a semlegesség megóvása

egyre kevésbé egyeztethető össze a revíziós lépések megtételével. A honvédség ereje elégtelen Erdély birtokbavételéhez, az csak nagyhatalmi beleegyezéssel és támogatással valósulhat meg, ez azonban már ütközne szándékaival.

Werth több ízben kinyilvánította – többek között 1940. április 15-i emlékiratában is –, hogy Németország melletti határozott kiállás és cselekvés nélkül az ország nem számíthat revíziós sikerre. A nyugat-európai német hadműveletek kimenetele számára nem volt kétséges. Teleki Horthynak írt április 18-i levelében a következőképpen reagált erre: *„Hass oda, hogy a katonák ne politizáljanak. Az a nézetem, hogy nem biztos, hogy Németország győz és éppen a mai pillanat nem alkalmas, hogy teljesen és lelkesen mellé álljunk fegyveresen. A holnap vagy a holnapután reánk cáfolhat. Ha eddig jól megúsztuk, ne rontsuk el esetleg az utolsó pillanatban nehéz helyzetünket. Politikai akciónk, azt hiszem, jó volt, erről letérni veszélyes.”*

HÁBORÚS KONFRONTÁCIÓ ROMÁNIÁVAL

Hitler 1940. májusi nyugat-európai hadjáratát követően, amikor Románia Németország felé történő egyre határozottabb közeledése miatt Erdély fegyveres visszaszerzésének lehetősége ismét bizonytalan időre kitolódott, magyar szempontból újabb kedvezőnek ítélt esemény történt a térségben. A Szovjetunió június 26-án – az 1939. évi Ribbentrop–Molotov-paktumban rögzítettek megvalósítása jegyében – jegyzékben szólította fel Romániát a besszarábiai és bukovinai területek átadására. A magyar kormány – bár a szovjetekkel való közös cselekvéstől elhatárolta magát – elhatározta, hogy szintén területi igényeinek teljesítését követeli Romániától. Miután Románia a szovjet követelésnek engedett és a vitás kérdések megtárgyalására előzetes tanácskozást ajánlott, a kormány – a június 27-én összeült Legfelső Honvédelmi Tanács hozzájárulásával – elrendelte a honvédség mozgósítását. Július 10-ig befejeződött az 550 ezres mozgósított állomány felvonulása és elhelyezkedése a román határ közelében.

A magyar politikai és katonai vezetés azt remélte, hogy a szovjet követelés kielégítését követően Romániában általános, a hadseregre is kiterjedő politikai válság következik be, s akár bal-

oldali megmozdulásokra is sor kerülhet. Mindezt a magyar követelés megtagadása esetén arra lehetne felhasználni, hogy a honvédcapatok az ott élő magyarság védelmében bevonulhassanak Erdélybe. A katonai vezetés arra is számított – mivel a szovjet lépésre feltehetően a németek tudtával és beleegyezésével került sor –, hogy a területi követeléssel kapcsolatos tárgyalások iránti hasonló magyar igény felvetését, sőt azok katonai lépésekkel történő alátámasztását Németország minden bizonnyal támogatni fogja.

A magyar területi igények realizálása azonban Németország részéről továbbra sem nyert kellő támogatást és jóváhagyást. A külügyminiszteri szintű üzenetváltások nyomán kétségtelenné vált, hogy Németország mindenféle magyar fellépést ellenez Romániával szemben, emiatt a tekintélyes magyar erők mozgósítását veszélyes lépésnek tartja. Mindez a július 10-i magas szintű német–magyar tárgyaláson egyértelművé vált. Hitler mindent elkövetett, hogy a magyar küldöttség tagjait a Románia elleni fegyveres fellépés gondolatától eltérítse. Közölte, hogy a honvédség erőit nem tartja elégségesnek a mennyiségi és minőségi fölényben lévő román hadsereggel szembeni sikeres hadművelet lefolytatásához, s balsiker esetén Németország nem tud segítséget nyújtani. A tárgyalás végül engedékenyebb ígéreteivel zárult, nevezetesen támogatni fogja a magyar–román tárgyalásos megoldást, ennek érdekében lépéseket tesz a román politikai vezetésnél, s ha szükséges, a döntőbíráskodást is vállalja.

A Münchenből hazatért s várakozásaiban csalódott magyar politikai vezetés a kialakult helyzetet igyekezett optimistán megítélni. Teleki úgy vélte, hogy a tárgyalásos megoldás kierőszerelését, illetve annak befolyásolását elősegítheti a mozgósított és a román határra koncentrált magyar erők jelenléte. A vitás területi kérdések rendezését elutasító román magatartás esetén már ő is a kényszerű katonai beavatkozást tartotta az egyedüli megoldásnak. A magyar kormányfő remélte, hogy a szemben álló hadseregeket még az Erdélyért folytatott hadműveletek kezdetekor a tengelyhatalmak fegyvernyugvásra szólítják fel, s a román kormányt egyezkedésre kényszerítik. Másik oldalról – a magyar–román katonai erőviszonyok ismeretében – már a Honvéd Vezérkar főnöke is inkább a tárgyalásos megoldásban bízott.

TELEKI LEMONDÁSI SZÁNDÉKA

Teleki a határkérdés tárgyában összehívott, 1940. augusztus 14. és 24. közötti magyar–román tárgyalások előtt tisztában volt azzal, hogy ha a tárgyalások eredménytelenül fejeződnek be és ezt követően nem hagyja jóvá a katonai megoldást, ellehetetlenül a hazai közvélemény és ellenlábasai előtt. Bízott a kétoldalú tárgyalások sikerében, a Hitler által ehhez megígért támogatásban, de nem helyeselte a román kormány által felvetett döntőbírói közreműködést.

Werth is reménykedett a tárgyalásos megoldásban. A közben megerősödött, túlerőben lévő és a határ mögött felvonnult román haderő ellen indítandó, bizonytalan kimenetelű hadművelet elrendelésére csak a legvégső esetben szánta volna el magát. Telekivel ellentétben azonban a döntőbíráskodást sem vetette el. Ezt a később nagy vihart kiváltó véleményét Fütterer német katonai attasé előtt ki is nyilvánította. Ennek kitudódásakor Teleki beadta lemondását Horthynak. Be kellett látnia, hogy a kormányzót könnyű meggyőzni a Werth és a katonai vezetés által képviselt és célravezetőnek tartott stratégia helyességéről. Németország sikerei és megkerülhetetlensége a térség politikájára is meggyőző erővel hatottak.

Lemondási szándékáról Horthynak címzett szeptember 1-jei, személyes hangvételű levelében egyebek mellett az alábbiakat írta: *„Nem szóltam, mert mindig éreztem, hogy azt méltóztatsz hinni, hogy Werthtel szemben személyes antipátiát érzek. Méltóztass elhinni, hogy lelkiismeretesebben fogom fel feladatomat, semhogy ilyen szempontokat hazám ügyeibe belekevernék. Csak azok szoktak ilyen tenni, akiknek ambícióik vannak. Nekem nincsenek. Ha sajnállok elmenni ma, ez csak azért van, mert aggódom az országért. Ezért tartottam ki máig is, és tettem [túl] magamat mindezekben a nehézségeken. Ezért hagytam is a dolgokat ily sokáig mindinkább elfajulni, azaz elfajulni maradni. De ahányszor próbáltam szólni, sohasem kaptam igazat a katonákkal, nevezetesen a vezérkar főnökével szemben. Márpedig kötelességemnek tartottam hazámat és kormányzómat, kikhez baráti szálak is fűznek, e helyen szolgálni és kitartani. Ma azonban a feladatok megnöttek, és azt az erőt már nem érzem magamban, hogy ezeknek a feladatoknak ilyen tisztázatlan és bizonytalan helyzetben nekivágjak.”*

Werth Henrik
gyalogsági tábornok

helyezésében, valamint a polgári közigazgatási előadók, szaktanácsadók szerepének elbírálásában.

MEGSZŰNŐ MOZGÁSTÉR

A következő év tavaszán történt események véglegesen megakadályozták Teleki revíziós célkitűzésének valóra váltását. Az általa képviselt politikát a nemzeti függetlenség sérelme nélkül már nem lehetett folytatni. Miután Belgrádban 1941. március 27-én brit segítséggel megdöntötték a tengelyhatalmak háromhatalmi egyezményéhez csatlakozó Cvetković-kormányt és Hitler a Jugoszlávia elleni hadműveletben való magyar katonai részvételért cserébe magyar területi követelések teljesítését helyezte kilátásba, a magyar–jugoszláv kapcsolatok normalizálásában s a térség stabilizálásában közreműködő Teleki számára megszűnt a mozgástér: Werth számára viszont kitágult.

Miután az újabb revíziós lehetőség reményében Horthy engedélyezte a német–magyar vezérkari tárgyalások megkezdését, Teleki újból bejelentette lemondását. A miniszterei kérésére mégis pozíciójában maradt Teleki az 1941. április 1-jén összeült Legfelső Honvédelmi Tanácson a kényszerű katonai részvételt illetően még el is tudta fogadtatni az általa kigondolt feltételeket, megszorításokat. Nevezetesen azokat, hogy a katonai beavatkozás csak a jugoszláv állam felbomlása után, Horvátország önállósulása esetén valósulhat meg, előrenyomulás a történelmi határokon túl nem történhet, a katonai előkészületekről és a magyar–német hadvezetés tárgyalásain létrejött meg egyezésekről a végső döntést Horthy hozza meg, a honvédség erői pedig nem kerülhetnek német alárendeltségbe.

Teleki azonban a magyar–német viszony szorosabbra fűzését nem tudta feldolgozni. Kudarcként értékelte, hogy nem sikerült visszatartania Horthyt a Németországgal való fenntartás nélküli együttműködés kinyilvánításától. A Jugoszlávia elleni hadműveletben való elkerülhetetlen katonai együttműködés és az emiatti brit diplomáciai fenyegetések között vergődő és az ország helyzetét kilátástalannak látó Teleki 1941. április 3-án hajnalban öngyilkosságot követett el. ♦

A szerző hadtörténész, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos főmunkatársa

Telekit ekkor még sikerült megtartani miniszterelnöki pozíciójában, jóllehet a birtokba vett észak-erdélyi és székelyföldi területen bevezetett és három hónapig tartó katonai közigazgatás működése újabb konfliktust szült közte és a Honvéd Vezérkar főnöke között. Kettőjük állandósult rossz viszonya jelentős mértékben megnehezítette a katonai közigazgatás munkáját, és kölcsönös vádaskodásokat szült. A kormány megbízottak arra panaszkodtak, hogy a katonai parancsnokok általában a melléjük beosztott polgári közigazgatási előadók véleményét semmibe véve hozzák meg rendelkezéseiket, a katonai vezetés viszont a kormány és a minisztériumok által delegált közigazgatási tanácsadók szak-

értelmét és megbízhatóságát bírálta, sőt megvesztegethetetlenségüket is kétségbe vonta.

Werth több ízben kijelentette és rendeletben is rögzítette, hogy a katonai közigazgatás alatt álló területen sem a kormány, sem pedig a minisztériumok nem intézkedhetnek önállóan, szándékaikat minden esetben „utasítás formájában” közölik a katonai vezetéssel. Többször előfordult az is, hogy a katonai közigazgatási feladatok megítélésében és végrehajtásában a kormány és a katonai vezetés eltérő álláspontot képviselt. Ellentétes szándékok mutatkoztak a katonai közigazgatás polgári személyzetének kiválasztásában, a dél-erdélyi és ókirályságbeli magyar menekültek állami alkalmazásba